

Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՊՐՈՖ.-ԴՈԿՏ. Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԵՄԲԵՐԳԵՇՈՐԻ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

 ազար ինը հարյուր քսաներկու թվականի սեպտեմբերի 20-ից մինչև հոկտեմբերի 1-ը ներառյալ էջմիածնից մի գիտարշավ ձեռնարկվեց դեպի Ամբերդի հովիտը՝ նրա հնություններն ուսումնասիրելու և վիճական արձանագրական մնացորդներն ստուգելու և գրի առնելու նպատակով։ Արշավախմբին անդամակցում էին ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը, Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը (հետագայում Կլիկիո կաթողիկոս), Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանը, նկարիչ Տարազրոսը և երվանդ Տեր-Մինասյանը (արշավախմբի ղեկավար)։

Դժբախտարար, իր ժամանակին հնարավոր չեղավ գիտական արշավանքի արդյունքներն ամփոփել և հրատարակել, որովհետև ընկերներից մի քանիսը, գիտարշավից վերադառնալուց անմիջապես հետո, այլ աշխատանքի անցան, նոր պաշտոններով հեռացան էջմիածնից, իրենց հետ տանելով իրենց նշագրումները և այլ անհրաժեշտ նյութերը։ Մեզ մոտ մնաց միայն մի ընդհանուր տետրակ՝ արշավախմբի օրագիրը, որը համառոտ կերպով կազմում էինք մենք՝ հետագայում այն ընդարձակելու և հրատարակելու նպատակով։ Մատիտով գրված այդ տետրակը ներկայումս շատ հնացած է, ուստի և այն վերջնական կորստից փրկելու համար, այս հոգվածում վերարտադրում ենք նրա հիմ-

նական բովանդակությունը և տալիս ենք ընթերցված արձանագրությունները իրենց ընթերցման հաջորդականությամբ։ Պետք է սկզբից ևեթ ասենք, որ ընդհանուր դիտողություններն ու նկարագրությունները գրի են առնված տեղնուտեղը արշավախմբին մասնակցող ընկերներին միատեղ լսելուց հետո, հաճախ նրանց իսկ բառերով, իսկ վիճական արձանագրությունների ընթերցումը մասամբ պատկանում է միայն մեզ, բայց մեծ մասամբ՝ մեզ և Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանին միասին։ Բոլոր չափագրությունները մնացել են Թորոս Թորամանյանի մոտ։

Սեպտեմբերի 20, չորեքշաբթի։ Արշավախումբը նախ կանգ առավ Օշականում՝ դիտելու համար այնտեղ գտնված կոթողը։ Դա Զվարթնոցի խոյակների նման խոյակով մի սյուն է, ութ անհավասար կողերով, ներքևում՝ երեք աստիճան մի խորանարդ պատվանդանով։ Խոյակը տարված է Օշականից և ներկայումս գտնվում է էջմիածնի թանգարանում։ Պատվանդանի բարձրությունն է 0,92 մ., իսկ լայնությունը՝ միջին մասը 1,10 մ.։ Սյունի ներքևի խարսխի լայնությունը 0,66 մ. է, բարձրությունը 0,24 մ., սյունը միակողմուր քար է՝ 3,72 մ. բարձրությամբ։ Նրա լայն կողերը 0,33 մ. են, իսկ անկյունների կողերը՝ 0,22 մ.։

Տեղեկություն ստանալով, որ Օշականի մերձակա շրջանում մեկ-երկու կիլոմետր

հեռավորության վրա նախապատմական գերեզմաններ են գտնվում, որոնք տեղացիների կողմից «Օղուզի գերեզմաններ» են կոչվում, որոշեցինք օգտվել Օշականի առաջիկա տունից (հոկտեմբերի կեսերին), մեկ օրով գալ Օշական՝ գերեզմաններն ուսումնասիրելու:

Սեպտեմբերի 21, հինգշաբթի: Մանրամասն դիտեցինք Բյուրականի եկեղեցին, որը մի շատ նշանավոր երևույթ է, ոչ կլոր արսիդով, ի հաստատություն Թ. Թորամանյանի հայտնած մի կարծիքի: Այնտեղից անցանք դեպի Վանքածոր կամ Զրվշտիկ (տեղացիք անվանում են Ճլպստի ձոր)¹, դիտե-

շատ հին գերեզմանաքար, որ հավանորեն վերևից զրոյված է ներքև: Չորի բերանին, աչ կողմը, վանքից դեպի արևելք, երևում են վանքի հին պարսպի հետքերը: Վերևում հիշված խաչքարի առաջ կա օրորոցածև մի գերեզմանաքար, տրամագիծը 0,42 մ., երկարությունը 1,63 մ.: խաչքարը մի պարզ, ելնդավոր, ազնիվ գծերով հուշարձան է, թևվերի ծայրերը կրկնակի եռատերև ելնդավոր: խաչի հորիզոնական թևերի վերին անկյունների վրա կախված են մի-մի խաղողի տերև. խարսխից դուրս են գալիս երկու արմավենիներ, որոնք ցողուններով կապված

ԱՄԲԵՐԳԻ ԱՄՐՈՅԻ ՊԱՐՍՊԱՆԻ ԲՈՒՐՔԵՐԸ

ցինք այնտեղի եկեղեցին և զանգակատունը, ձորի այն կողմի խաչքարը (գետակի ձախ ափին), որը գուցե ԺԳ դարու գործ է, համենայն դեպս ԺԳ դարից ոչ առաջ: Նույն ձորի ձախակողմյան ափին, վանքից և խաչքարից մի քիչ դեպի ներքև, գտնվում է մի մեծ այր, որի դուռն ու լուսամուտը հայտնի երևում են, դժբախտաբար՝ մոտաքր լցված է և հնար չեղավ ներս մտնել, լուսամուտը կոնածև է և փորված է ժայռի մեջ: Այրից ներքև, դարձյալ գետակի ձախ ափին, կա մի

են իրար հետ խաչի ստորին մասում. դրա տակը մի ելնդավոր բոլորակով վարդյակ, որի մեջ 12 ճառագայթներով զարդ: խաչի գլխին՝ բեկված կամար. դրանից ավելի բարձր, տարբեր քարի վրա կիսաբոլոր քար՝ իբրև խաչի ճակատաքար, երեսին փորագրված քառանկյունի շրջանակ, մեջը՝ զույգ խաչ, խաչերի ներսի իրար մոտեցող թևերի մոտ՝ 2 բոլորակ փոքրիկ վարդյակ: Այդ քառանկյունի շրջանակի վերևում՝ կիսաբոլորակ ելնդավոր փոքրիկ կամար, մեջը կնո խաչ, որի հորիզոնական կանոնավոր է, իսկ ուղղահայացը առանց ծայրերի թեքվածների: խաչքարն ամրացված է բարձր պատվանդանի վրա, իսկ բոլորը միասին փակված

¹ Հմմտ. Հ. Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 153, որտեղ հիշվում է, որ այս վայրի հին անունը՝ եղել է Արդավաթիկ կամ Արտավազիկ:

մատուցած քառանկյունի պատերով. կողքերը հրահից օրնամենտական կարնիզով. վերին ճակատը և նալողի ձախ կողմի կարնիզն ընկած են: Խաչքարի կարնիզին կպած շրջանակի ճակատին մի-մի պտտող կեռ խաչ, ձախինը՝ ձախից աջ, իսկ աջինը՝ աջից ձախ: Զլպտի ձորի վերին մասը այժմ կոչվում է Փիրրուպաղ:

Վանքի աջ ավանդատան պատին երևում է մեկ ձիավորի պատկեր, կանաչ, փափուկ, առջև կանգնած է մի մարդ շուրջառով, տակը երկու տող գրված կարմիր ներկով.

1 (տողը բոլորովին չի կարդացվում)

2 [Բրխտ?] խիարի [ամեն?]:

0,89 մ. ներքև, սպիտակ ծեփի վրա, կա 3 տող սև սառնեղենով գրված, կարմիր գծերի հետքերով՝ վերից վար: Գրվածը բոլորովին չի կարդացվում. վերջին տողերում երևում են միայն... ագլադ... տառերի հետքերը:

Վանքի հին պատերից մնացել են սրբատաշ քարերով շինված կամարակապ դռան երկու ոտքերը, մուտքը հարավից դեպի հյուսիս: Իսկ պարիսպը ունեցել է դրսից, արևմտյան կողմը, կիսաբոլորակ մի բուրգ. ուրիշ բուրգերի հետքեր չեն երևում: Ծենքերի մնացորդները ձգվում են բավական երկար տարածությամբ դեպի հարավ: Մի բուրգի մնացորդ էլ երևում է պարսպի հարավ-արևմտյան անկյունում: Ավերակների մեջ ընկած է մի վեմքար պարսպի արևմտյան կողմը 0,90 մ. բարձրությամբ: Փլատակներից հավաքած քարակույտերի մեջ (այժմ արտ է) ընկած է մի խոյակ:

Ճաշից հետո ձնացիներ ուսումնասիրելու Բյուրականի շուրջը գտնվող հնուվայրերը: Ամենից առաջ անցանք հին գերեզմանատունը՝ պարտեզների մեջ: Ծանապարհի կողքին («Մերունենց Մարտիրոսի այգում») կա մի խաչքար, հավանորեն ԺԱ դարի: Վերևը նույն քանդակներ. բուն խաչի հորիզոնական թևերի վերին անկյուններում՝ խաղողի ողկույզ իր բարունակով. խաչի խարիսխը դեպի վեր բարձրացող արմավենիով, իսկ ավելի ներքև՝ ոճավորված արմավենու ճյուղեր հորիզոնական ուղղությամբ. խաչի շրջանակը՝ իրար կտրող բոլորակ շրջաններից կազմած դարձ:

Աղյքի և Բյուրականի միջև գտնվող Բյուրականի հին գերեզմանատանը կա մի ցածրիկ օրորոցաձև հին տապանաքար, երկարությունը 1,85 մ., կողերը՝ 0,46 մ., տառերի երկարությունը 7,5 սմ.: Տապանաքարի վրա խիստ բարակ տառերով գրված է հետևյալը, որից կարելի է եզրակացնել, որ դա երաժշտի գերեզման է.

Աստաճաւ անկեալ դնի ողորմելի [..] ր
[զ]իս լոնալ

Ձայնութեամբ Բնարս Բաղդաբարբառ

Երաժշտի անունը չի հիշատակված, եթե հինգերորդ անընթեռնելի բառը [Սա]ր[զ]իս չկարդանք, որպիսի ընթերցումը դժվարություններ է հարուցում, քանի որ [Սա] տառերի համար տեղ չկա, այլ միայն մի տառ կարող է տեղավորվել համապատասխան տեղում:

Այս արձանագրության տակ քանդակված է մի խաչ՝ եռաճյուղ դարդերով:

Սրանից ոչ շատ հեռու, դարձյալ Աղյքի և Բյուրականի միջև, գտնվում է մի խաչքար «Թուխ Մանուկ» կոչված, ԺԵ—ԺԶ դարից: Խաչքարի արձանագրությունը խաթարված է. կարդացվում է միայն հետևյալը.

աբ... (մի բառ չի կարդացվում) բրխս

Շահուլիճ եւ քվ (?) ԽԲ

Վերջին տողը՝ քվ. (?) ԽԲ խոշոր ելնդավոր. թվականի հարյուրակ ցույց տվող տառը չի կարդացվում:

Սրանից ավելի ներքև, այգիների մեջ, Ամբերդի ձորի ձախ ափին, մնացել է մի փոքրիկ մատուռ, առջև դավիթ, սրա առաջ գերեզմաններ, իսկ հարավ-արևմտյան կողմում մի քանի շինություններ: Մատուռից մնացել է աբսիդը և ձախակողմյան ավանդատունը (հիմքերը), իսկ շենքի մասերից՝ 2 կտոր քանդակազարդ անկյունաքար: Գավթից մնացել է 2 կտոր կամարաքար, վրան խաչքանդակ, ինչպես և մի սյունախոյակ: Թվում է, թե այդ շենքերը ԺԳ կամ ԺԴ դարից են: Նույն տեղում կա մի արձանագրություն, որ շատ մաշված լինելով չի կարդացվում:

Ուղիղ սրա դիմացը, խոր ձորի երկու ապառժոտ ափերին, գտնվում են բազմաթիվ նախապատմական քարայրներ, անհավասար բարձրությամբ, որոնց մի քանիսը մասնակի են, մյուսները՝ բոլորովին անմատչելի: Որոշվեց ամսիս 22-ի, ուրբաթ օրվա համար, աշխատանքի բաժանում կատարել այսպես.

1) Թ. Թորամանյան և Գարեգին Եպիսկոպոս պետք է զբաղվեն Բյուրականի եկեղեցու չափագրությամբ:

2) Տարագրոսին հանձնարարվում է հանել Խնաբլուի հուշարձանի էստամպածը, ինչպես և վերևում հիշված երաժշտի գերեզմանաքարինը, իսկ Ս. Տեր-Հակոբյան և Ե. Տեր-Մինասյան պետք է փորձեն բաց անել Վանքաձորի մեծ քարայրի դուռը և քննել այն, որքան հնարավոր է:

Սեպտեմբերի 22, ուրբաթ: Ամեն մեկն անցավ իրեն հանձնարարված գործին: Ս. Տեր-Հակոբյանն ու Ե. Տեր-Մինասյանը զնացին ուսումնասիրելու Վանքաձորի քարայրը:

Քարայրի մուտքի վրայի մեծ քարը դեռ գեղից հետո, բացվեց մի անցք, 0,85 մ.

լայնությունը, բարձրությունը մեջտեղում 0,43 մ., երկու կողերը 0,36-ական մ.: Անցքը տանում է դեպի երկու բաժանմունքից բաղկացած մի բնական ալր, որ արհեստականորեն մեծացրած և կանոնավորած է: Այդ բարձրությունն է 2,75 մ., երկու բաժանմունքի երկարությունն է 10 մ.: Առաջին բաժանմունքը լցված է քարերով, մեջը կա մի սանդ: Առաջին մասի չափերն են՝ 5 մ. լայնություն և 3,20 մ. բարձրություն. երկրորդ մասինը՝ 5 մ. լայնություն և 4,50 մ. բարձրություն: Դեպի բարալը տանող անցքի երկարությունն է 11,50 մ. թեքումներով, բարձրությունը՝ 0,50-ից մինչև 1,50 մ.: Դրսի մուտքից մինչև լուսամուտը 9,50 մ.:

Նույն օրը Գարեգին եպիսկոպոսը և Ն. Տեր-Մինասյանը գրի առին Բյուրականի եկեղեցու արձանագրությունները:

Ա) Հարավային դռան ճակատին.

- 1 + ՆՂԳ քուականութեանս
- 2 Հայոց այս իմ գի՝ («ը»-ն չկա, «ի»-ից հետո մի բութ) Զաւարէ իշխ
- 3 անաց իշխանի որդոյ Վահրամա որ
- 4 ազգաւ Պախլ[ա]ւ որ ետու գիւրականի
- գրա (մնացել է «ա»-ի աջ գծի կեսը)
- 5 ստակն Շահանշահի իմ պատրոնին հոյ
- 6 ոյն որ ու այս գոյս [ն]ական կա կամ
- 7 իմոց Յովանիսի եւ իւր ամ[ն]էն ազգին

մեղացն Տր

- 8 եղիցի և Քի արեանն պարտական: Յժև
- նգով

9 ած է

Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված տառերը մաշված են:

Բ) Սրա տակը, դռան քառանկյունի ճակատաքարի վրա, շեղագրի նմանությամբ.

- 1 + (Հավանաբար կող խաչ, Ժակերկույթը խորաքանդակ) ՆՂԳ քուականիս եւ Հայր Դրիգոր
- 2 որ Հայաքաղի գակնս դրի եւ գառուս
- 3 հանի եւ տրոնի հրամանով զՀայաքաղի
- 4 հասէս կտրեցի Բիւրականի հանձանց
- [ն]անապ
- 5 ..են ի վեր որ ի դրա[ծ] անցանի եւ
- [շ]ուրս ի [շ]աքարուն
- 6 ..աւ ի Բիւրական եւ :Գ: Ի Հայաքաղն
- արդ (մնացածը փչացած)
- 7 ..ստակիք եւ վանիք զ[մն]գ յա... (մնացածը փչացած) իշէք ամէն

Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված տառերը մաշված են կամ կոտրած:

Տող 5. Մի կամ երկու տառ պակաս՝ կոտրված: «ծ»-ի վրա պատիւ, «ջ» և «շ» տառերը՝ շեղագրի:

ԱՄԲԵՐԳԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Տող 6. «աւր» բառից առաջ թիվ նշանակող տառը փչացած, երևի «Գ»:

Տող 7. Պակասող տառերը պետք է լինեն վա, «մ»-ն փչացած, «ե»-ի ստորին փոքրիկ ծայրի մի մասը կոտրած:

Գ) Դեպի աջ՝ սև քարի վրա.

- 1 + ՆՂԳ: Թուական
- 2 իս եւ հայր
- 3 Դրիգոր որ զՀայա
- 4 քաղին գակն դրի եւ
- 5 գառուն հան[ի]
- 6 Ուր վաստակի[ք]
- 7 զմեզ յաղար[ս]
- 8 իշէք

Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված տառերը փչացած են:

Դ) Եկեղեցու դռան մուտ, ներսը դրած խաչքարի վրա.

Մը խաչս բարէխաւս Հովհանէս կրան.
 Խաչի հորիզոնական թևերի տակ՝ Թ[վ] Զ
 Խաչքարի բարձրությունն է 1,59 մ., լայնությունը՝ 0,84 մ., հաստությունը՝ 0,22 մ., պատվանդանի բարձրությունը՝ 0,43 մ., լայնությունը՝ 0,84 մ.:

նույն օրը, սեպտեմբերի 22-ին, ճաշից հետո, Գարեգին եպիսկոպոսի հետ, ստուգեցինք Խնաքլուի արձանագրությունները Ահա՛ այդ արձանագրությունները.

Ա) Կաթնաղբյուրի.

1 Այս գիր Շանին և Լորալ[ի] Հայրապ

2 և տ վարդապետի առաջնորդի ուխտիս

Բ) Կիրակմարի կոչված մատուռում մի խաչքարի ներքևի մասի (վերևի մասը բացակայում է) վրա գրված է.

1 Ես Հայրապետ վարդապետ առաջն

2 ուղ սուրբ ուխտիս կանգնեցի զխաչս

3 և աշի պատվանդանի վրա գրված է՝

3 Բարեխաւս ինձ և հաստատեցի

4. Միաբանաւս (շարունակությունը չկա)

«Բարեխաւս ինձ» բառերը գրված են կապգրեթով:

Գ) Կա մի խաչքար եկեղեցու հարավային դռան կողքի պատի մեջ, պատվանդանը՝ մի հին խոյակ $0,72 \times 0,87$ մ. մեծությամբ. խաչքարի շափերը՝ երկարությունը 1,43 մ., լայնությունը՝ 0,82 մ. և հաստությունը՝ 0,21 մ.: Խաչքարի արձանագրությունը հետևյալն է.

1 + Ի Ոսթ քուական

2 ութինս ես Զաբար

3 և ամիր սպասալար Հա

4 յոց ես Վրաց որդի մ

5 և ծին Սարգսի առի զանա

6 ռիկ ամրոցս զԱմբերդոյ յաղախնայ

7 ծին որդոյն Հախումու որ

8 ... (փշացած) ... յ ի սմա

9 ի կորուստ Բրիտանեից և յաւեր

10 Եկեղեցեաց ես ետու առնել զեշ

Այս խաչքարն սկզբնապես եղել է անշուշտ Ամբերդում և նրա կործանումից հետո միայն վարող էր այստեղ ընկնել:

Դ) Եկեղեցու հարավ-արևմտյան անկյունում, վերջերս կատարած նորոգության ժամանակ, դրել են դարձյալ այլ տեղից բերված $1,21 \times 0,27$ մ. մեծությամբ մի քար հետևյալ արձանագրությամբ.

1 Ի քու ՈՀ ես Ռոբէն ետու զիմ այգին ի սուրբս

2 և առաջնորդ Հայրապետ վարդապետս սահմա

3 նեցի զամենայն ամի :Ա: Պատարագ որ ով խա

4 փանէ դատի Քրիստոսէ զտաւն Ղազարու

Ե) Եկեղեցու բնմի խորանների արձանագրությունը.

1 Ի ք ՈՀ ես Լուսեղնս տվ

2 ի...դեհեկան և խոստա[ց]ա

3 և Ա: աւր ժամ ի տաւն Սուրբ Յակ[ոբայ] Մյուս արձանագրության մնացորդների մեջ կարդացվում է.

1 ...և Հայրապետ վարդապետ սահմանեց ի սուրբ

2 ...Անտոնի :Ա: աւր պատարագ ամէնին

նույն օրը, սեպտեմբերի 22-ի երեկոյան, որոշվեց ամսիս 23-ի շաբաթ օրվա աշխատանքի բաժանումը կատարել ըստ այսմ.

1) Տարագրուր պետք է հանի Խնաքլուի խաչքարի արձանագրության էստամպածը, ինչպես և նախորդ օրը մատնանշված արձանագրությունների էստամպածները.

2) Թ. Թորամանյանը և Գարեգին եպիսկոպոսը շարունակում են եկեղեցու շափագրությունն ու վերջացնում են լուսանկարչական աշխատանքները.

3) Ս. Տեր-Հակոբյանն սկսում է քարայրների ուսումնասիրությունը Ամբերդի ձորի ներքևում, Բյուրականի դիմաց:

4) Ե. Տեր-Մինասյանը շարունակում է արձանագրությունների ընթերցումը հին գերեզմանատանն ու մատուռում և մի անգամ էլ ստուգում արդեն կարդացածները:

Ընկերներից յուրաքանչյուրը երեկոյան զեկուցեց իր կատարած աշխատանքների մասին: Արձանագրվեց, որ Բյուրականի և Աղցքի միջև ընկած այգիներում կան հնություն շատ բեկորներ, խաչքարերի մասեր, արձանագրությունների բեկորներ, հին շենքերի հետքեր և այլն. օրինակ՝ Ե. Տեր-Մինասյանը հայտնեց, որ մատուռի կամ գյուղատեղով շրջապատված փոքրիկ եկեղեցու ավերակների մեջ նա տեսել է մի խոշոր կարմիր քար $0,97 \times 0,54$ մ. մեծությամբ, որի վրա կա արձանագրություն. քարը փշացած է և արձանագրությունը սաստիկ մամուկալած, այնպես որ հազիվ նշմարվում են առանձին տառեր: Որոշակի կարդացվում է միայն թվականը՝ + ՈՄԹ:

Բյուրականի և նրա անմիջական շրջակայքի ուսումնասիրությունը համարելով ավարտված, որոշվեց հետևյալ օրը, սեպտեմբերի 24-ին, առավոտյան ժամը 8-ին մեկնել Ամբերդ:

24 սեպտեմբերի, կիրակի: Բավական մեծ ուշացումով ստանալով Բյուրականի գյուղ-խորհրդից բեռնակիր անասուններ և ուղեցույց անձնավորություն, ժամը 12-ին դուրս եկանք Բյուրականից դեպի Ամբերդ, ուր մեծ դժվարություններով հասանք, բեռները մի քանի անգամ շուտ գալու և բեռնակիր անասուններին հանգիստ տալու անհրաժեշտության պատճառով երեկոյան ժամը 5.30-ին, իսկ ումանք էլ հազիվ 6.30-ին: Հեռվից, Գլու-

զբոս կողմած աղբյուրից Գարեգին եպիսկոպոսը, Ս. Տեր-Հակոբյանը և Տարագրոսը ինքնահեռավ ջուր բերին: Թեյ խմելուց հետո, սաստիկ հոգնած լինելու պատճառով, անմիջապես տեղավորվեցինք եկեղեցու հարավ-արևմտյան խորանում և շատ հանգիստ քնեցինք: Գիշերը լավ ցուրտ էր և ոչ ոք փորձ անգամ չարեց խորանից դուրս գալ և մաքուր օդում անցկացնել:

25 սեպտեմբերի, երկուշաբթի: Առավոտյան կանուխ անցանք Ամբերդի ամրոցի ուսումնասիրության գործին: Այստեղ բերում ենք այն համառոտ նշումներն ու դիտողությունները, որ արվել են տեղնուտեղը:

Ամբերդի արևելա-հարավային պատի հաստությունն է 1,64 մ.: Ամրոցի հարավ-արևելյան մասն ունի 4 բաժանմունք և մի միջանցք ամբողջ երկարությամբ: Բաժանմունքներից յուրաքանչյուրն ունի մի մեծ պատուհան և կողերից երկու փոքր պատուհան: Մեծ պատուհաններից երկուսը բոլորակ են և երկուսը քառակուսի: Պատուհանների բարձրությունն է 2,18 մ., բացվածքը՝ դրսի կողմը 1,09 մ., ներսի կողմից՝ 1,23 մ.: Ամբողջ շենքը բաղկացած է 3 հարկից, յուրաքանչյուր հարկում համապատասխանաբար կրկնվում են խոշոր պատուհանները: Միջանցքի հետին արևելյան պատը ամրացված է եղել երեք բուրգով և ծառայել է որպես արտաքին պարիսպ: Հետագայում պետք է զգացվել կրկնակի ամրացնելու և սրա առջևից շինել են նոր պարիսպ 4 կիսաբուրգակաշտարակներով: Այդ արտաքին պարսպի պատի հաստությունն է 1,90 մ.:

Բերդի արտաքին պարիսպը արևելահյուսիսային կողմի ձորի վրա ունի վեց աշտարակ: Ամբողջ ամրոցը կառուցված է երկու ձորերի միացման թերակղզու վրա: Արևմտահարավային կողմից անդնդախոր ձորում հոսում է Ամբերդի գետակը, իսկ արևելահյուսիսային կողմից, դարձյալ անդնդախոր ձորում, հոսում է նրա մեջ թափվող մի գետակ: Այդ ձորի անունը, ըստ տեղացիների տված տեղեկության, Արխաշան է:

Ամրոցի դրսի պարիսպը ներսի կողմից ունի վերև բարձրանալու քարե սանդուղք՝ պատի մեջ ագուցված:

Նոր պարսպի արևմտա-հարավային անկյունի բուրգն ունի նույն անկյունում մի դուռ, որով բարձրանում են դեպի բերդի հին ու նոր արտաքին պարիսպների միջանցքը: այդ դռան չափերն են՝ բարձրությունը՝ 1,70 մ., լայնությունը՝ 0,85 մ.:

Պարիսպները երկու կողմից էլ հասել են մինչև ձորերի հսկայական ժայռերը, որով ամրոցը բոլորովին անմատչելի է դարձել:

Երկու ձորերի կողմից էլ բերդն ունի դռներ, որոնց շինությունը տարբեր ժամանակների է պատկանում հավանորեն:

Բերդի հյուսիս-արևմտյան կողմում գտնվում է մի բնական քարայրի մնացորդ, որը հետագայում մաքրված է և բնակության հարմարեցված. այստեղից մի ճանապարհ մարդկային ձեռքով ձեղբված ժայռի միջով գալիս միանում է բերդի ճանապարհի հետ: ձեղբվածքի լայնությունն է 1,50 մետր, իսկ երկարությունը՝ 14 մ.:

Թերակղզու սրածայր մասում նկատելի են ուրարտական ամրոցի պատեր և հետքեր՝ տաշված և անտաշ որձաքարերով: Ինչպես երևում է՝ այդ ամրոցը կառուցվել է երկաթի դարում, գործիքների որոշ չափով կատարելագործված շրջանում: Միայն բուրգերը հետո են ավելացված և ուրարտական չեն:

Նույն օրը և հետևյալ առավոտը, երեքշաբթի, սեպտեմբերի 26-ին, մեծ դժվարություններով կարդացինք Գարեգին եպիսկոպոսի հետ հետևյալ արձանագրությունները.

Ա) Եկեղեցու հարավային պատի վրա².

1 Ի ժամանակս տէր

2 ուրբ Իսանէի և Շա

3 հինշահի վերակաց

4 ուրբ գաւառիս Վա

5 չէի մեկ ամէն Ամբեր

6 դ տուա՛մ ... (մի անհասկանալի բառ՝ զրոշԴրոց)

7 և առուին կէսն Տեղե

8 ռուս և տո՛ւա հաստա

9 տեցին զխաշին շար

10 աքն և կիրակէն պատ

11 առագ մեր ննջեցել

12 ոցս ով հանէ (?) նգով յԱյ և Ի ի ժողովն... ամէն³

Շատ տառեր այս արձանագրության մեջ փշացած են կամ ջարդված, բառերը գրված են տառերի միացումներով: 1—11 տողերը մի քարի վրա են, իսկ 12-րդը նրանից ներքև 3 քարի վրա:

Բ) Հյուսիսային դռան արձանագրությունը՝ ներսի կողմից կիսաբուրգակաձև.

1 Յամին Նշե

2 Ես իշխանս Վարհամ շ[ի]

3 նեցի զկաթողիկէս Արոտ

² Հմմտ. Հ. Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», էջ 156:

³ Հմմտ. Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանց, «Ստորագրություն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ դատաւան Արարատաց», Բ, էջմիածին, 1842 թ., էջ 71, որտեղ բերված է այս արձանագրությունը՝ սակասավոր:

- 4 Հայրապետական եւ սահման
5 եցի պտուղ նիգի տունն Բ. կապին
6 ցր յԱրագածոտնէլ յէգին Բ. փաս
գի[նի?]
7 ի փաղփո դաշտի Բարակն: Ժ. լիտր
յերեկ (?)
8 ն. Ա. դն. յիւրոջէ կնոջէ (?) Գ. դն.
հողաղ[ր] ձեն
9 հաղրել է. Գ. յԱնրերդի պտուղ[ն]
տունն
10 Գ. կապին ցր. Ա. կաւահատ. Ա...
(մի անընթեռնելի բառ) գ
11 ջաղացն վերա կարմնեին ի պսակի Գ.
12 դն. հողաղր կնփաղր տնաւինն. Ժողով
13 ուրդ որ ոչ կատարէ պատմեցի յԱյ
14 իշխան որ տիրէ հակառ կա դատի յԱյ
Այս արձանագրութեան 2-րդ տողի վերջին
երկու տառերը բոլորովին փչացած են. երե-
ւում է միայն «չ»-ի կեսը: 14-րդ տողի «տի-
րէ» բառից հետո մի տառ չի կարդացվում:
Առհասարակ այս արձանագրութեանը խիստ
փչացած է և կարելի եղաւ կարդալ միայն
Տարագրոսի հանած էստամպածից հետո:
Գ) Հարավային դռան ճակատաքարի ար-
ձանագրութեանն այնքան մաշված էր, որ
հնար չէր կարդալ նույնիսկ Տարագրոսի
հանած էստամպածի օգնութեամբ:
Կիսով չափ կարդացվում է միայն առաջին
տողը՝
1 Ողորմութեամբ Այ եւ Մի... ձենաւ...
Նույն օրը Թ. Թորամանյանը չափագրեց
և կնիղդեցին:
Ճաշից հետո ժամը 3-ին անցանք Ամբեր-
դի ձորը, գիշերեցինք հովվական վրաննե-
րում և սեպտեմբերի 27-ին, չորեքշաբթի,
առավոտյան ժամը 8ին, մեկնեցինք դեպի
Տեղեր:
Սեպտեմբերի 27, չորեքշաբթի և սեպտեմ-
բերի 28, հինգշաբթի. Տեղերի արձանագրու-
թյունների ընթերցում:
Ա) Եկեղեցու հարավային դռան առաջ ըն-
կած մի քարոված քարի վրա.
1 (տողը փչացած է, չի կարդացվում)
2 (տողի կեսը փչացած է) ...են Բ. աւր
ժամ
3 որ խափանէ մեր մեղացս
4 տէր է
Բ) Տաճարի արևմտյան դռան կամարի
վրա կարդացվում է երկու տող կիսով չափ
փչացած արձանագրութեանից հետևյալը.
1 + ի ք ՈՒՅ ...ածաւեր եւ բարեպաշտ
եղբարց Շահնշահ Զաֆարէի... շինեցաւ
Սր Աճաժինս

- 2 ի ձենն ածաւեր ...մեծի իշխանին Աբու-
սի ... ունին որ մեծաւ յուսով
Կամարի բարձրութեանն է 1,12 մ., լայ-
նութեանը՝ 2,03 մ., տառերը՝ 6 սմ.:
Գ) Տաճարի արևմտյան դռան կամարա-
կապ քարի վրա՝ կամարի տակ (քարի վերին
մասը կոտրված լինելու պատճառով արձա-
նագրութեան երկու տողը չի կարդացվում).
3 բում վաշէի բարեպաշտ իշխանի որ էր
կարգ
4 էլ հրամանաւ Զաֆարէի վերակացու
գաւառի
5 ս միամիտ յամենայն գո[րծ]ս տէրունի
եւ սա
6 հմանեցին սպասաւորք սուրբ ուխտիս
յիշատակ նո
7 ցա մատուցանել պատարագ զՄառգար-
դարն Զաֆա
8 րէի գամէն... եցի... զՎարդավառին
շաբաթն եւ
9 զկիրակէն վաշէի գամէն եկեղեցիքս եւ
յամենայ
10 ն շաբաթ ... Մամախարունին առնել
յաւա
11 գ խորանին ... յիշատակի հաստատէ
շնորհիւն
12 Քի . . . տապան են առաջի Այ ամէն
Ամբողջ արձանագրութեան ձախակողմյան
կեսը (նայողի կողմից) եղծված է և փչացած:
Գ) Տաճարի արևմտյան կամ գավթի արև-
վելյան պատի վրա, ձախ դասի դիմաց
(բարձրութեանը՝ 0,56 մ., լայնութեանը՝ 1,80
մ., տառերը՝ 7,5 սմ.).
1+ ի քո: Ես Շիրազարս եւ ամուսին
իմ Աղշայս եւ
2 Սրաիկս որդաւ մերաւ միաբանեցաւ
սրբոցս եւ տվաւ զմեր
3 հոգեբաժինս :Ռ: սպ :Ղ: ոշխ :Ա: կան-
քեղն :Ա: նափորտ և մեզ խոստացան
4 ի յամին :ն: սուրբ պատարագս Հոգոյն
գալստենին (?) եւ անպակաս արեւն որ-
շափ
5 կենդանի ենք պարունին արեւն ինչ մե-
ռանինգ զմեր արեւ մեզ արեւն
6 կատարիչ գրոյս արեւին յԱյ ամէն
Շահ
Ե) Գավթի ձախ դասի առաջին սյան խո-
յակի հյուսիսային ճակատին,
1 ի քի :ՈՂ: Ես Աղբայրիկ վարդապ
2 ետ շինեցի գեկեղեցիս եւ
3 զգալիքս եւ միաբանեցաւ ար
4 դեամբ եւ սպասաւորսս հա

5 ստատեցին :Բ: ար ժամ ինձ

6 սբ հաշին որ խափա[նէ] դատ[ի] յԱյ

2) Հարավային պատի վրա (բարձրությունը՝ 0,56 մ., լայնությունը՝ 1 մ., տառերը՝ 7 սմ.).

1 Շնորհին Քի էս էանոսս եւ ելգա

2 բունս եւ որդի մեր Սաղոնս միաբանե

3 ցախ սուրբ ուխտիս եւ տվաք զմեր հոգ

4 ոյ բաժինս եւ ընկալաք ի յամին :Բ: պատ

5 արագ ի նոր Կիրակէին որչափ կենդանի

6 եմք մեր ձեզ այնուհետեւ (?) մեզ է(կիսատ է)

է) Նույն պատին սպիտակ ֆոնի վրա սև ներկով (բարձրությունը՝ 0,72 մ., լայնությունը՝ 0,96 մ., տառերը՝ 8 սմ.).

1 Յուսովն Այ էս հուրոյս եւ Տի

2 բանցս եւ մեր որդիս Ամիրս միաբանեցաք

3 Մբ ուխտիս եւ տվաք ինչս սրբոցս եւ

4 մեզ խոստացան ի տարին :Գ: ար պատարագ

5 կատարիչն արհեսին ամէն: քվ:

6 ՉԾԲ (?)

Ը) Նույն պատին (բարձրությունը՝ 0,55 մ., լայնությունը՝ 1,14 մ., տառերը՝ 8 սմ.).

1 + Կաման Այ էս Վասիլս եւ Քրի

2 ստոնայս միաբանեցաք սբ Ածած

3 նիս եւ տվաք ինչս եւ սոխ խոստացան

4 ի տարին :Բ: պատարագ ի տանի Յոհանու եւ

5 Յակոբա կատարիչն գոյս արհեսին

6 յԱյ ամէն

Թ) Սրա տակը (բարձրությունը՝ 0,51 մ., լայնությունը՝ 0,97 մ., տառերը՝ 7 սմ.).

1 եւ Գերգս եւ աղբրանցս միաբա

2 նեցաք սուրբ ուխտիս եւ խոստաց

3 ան մեզ ի տարին :Բ: ար պատար

4 ագ ի տանի Գեորգա զարավարին

5 կատարիչն արհեսին ամէն ի ՉԽԲ

Ժ) Հարավային պատին դասին կից, կարդացվում է միայն առաջին տողը և երկրորդ ու երրորդ տողերի առաջին կեսը, մնացածը փչացած է (բարձրությունը՝ 0,56 մ., լայնությունը՝ 1,13 մ., տառերը՝ 8 սմ.).

4 + Ի քո :ՉԼ: եւ հոգադեղս եւ Թ

2 դագոնիս . . . եցաք սբ

3 Ածածնիս . . . ա

4 . . . եւ

5 ագի

6 ոսի

ԺԱ) Հյուսիսային պատին (բարձրությունը՝ 0,57 մ., լայնությունը՝ 1,42 մ., տառերը՝ 8 սմ.).

1 ՈԶԳ

2 Ողորմութեամբն Այ էս Շառս միաբանե

3 ցա սբ ուխտիս եւ ետու սակաւ բնձա եւ

4 ի սոխա ընկալան իբրեւ զմեծ եւ ետուն

5 Բ: ար պատարագ ի տանի Մբ Գրիգորի

6 որ ի պահսն . . . (անընթեռնելի բառեր)

7 որ խափանէ մեր խղիւս տէր է

Հետագայում անկյունում ավելացրած է՝

գՔսս յիշ

ԺԲ) Եկեղեցու դռան աջ դասի կողմը (բարձրությունը՝ 0,70 մ., լայնությունը՝ 1,20 մ., տառերը՝ 8 սմ.).

1 Շնորհիւ եւ ողորմութեամբն Այ էս Ամիր (?)

2 Սարգիս եւ Թաներ միաբանեցաք

3 Ածածնիս եւ տուաք զ . . .

4 եւ սպասաւորք խոստ[աց]ան... [պատ]

5 արագ ի տանի Մբ Սարգիս . . .

6 ին յԱյ . . .

ԺԳ) Աջ դասի դիմաց, եկեղեցու արևմտյան պատին (բարձրությունը՝ 0,60 մ., լայնությունը՝ 0,80 մ., տառերը՝ 7 սմ.).

1 Ողորմութեամբն Այ Սարգիս ու

2 . . . միաբանեցաք սբ ուխտիս

3 եւ տվաք զմեր հոգոբաժինն սրբո

4 ցս եւ մեզ խոստացան ի տարին :Բ: ար

5 պատարագ կատարիչն արհեսին ամէն

ԺԴ) Ժամատան դռան ճակատին, դրսից, արևմուտքից (բարձրությունը՝ 1,24 մ., լայնությունը՝ 1,85 մ., գրված 1,06 մ., տառերը՝ 8 սմ.).

1 ՌԶԱ

2 Շնորհին Այ էս Մա

3 մախաթունս շինեցի զեկեղեց

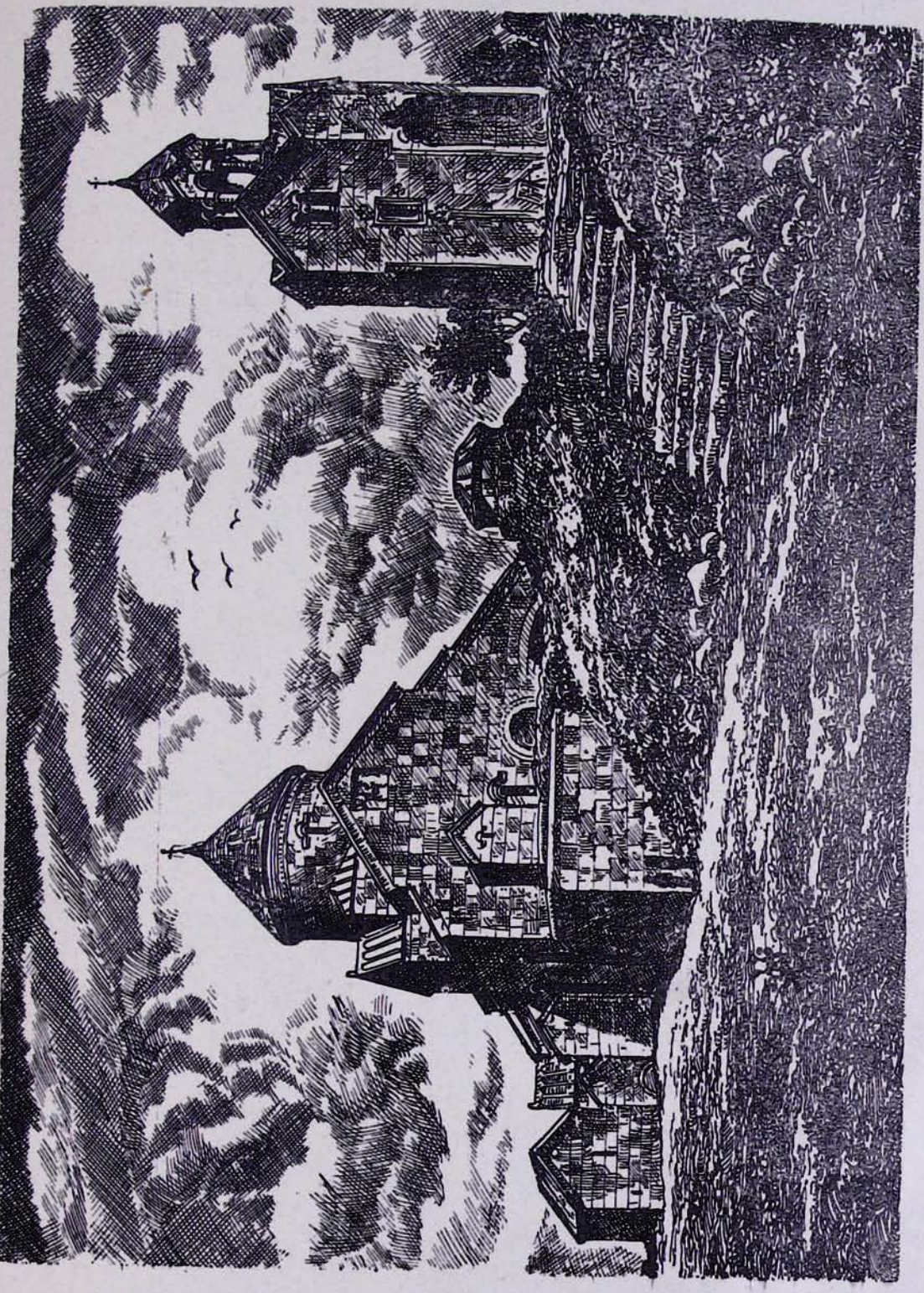
4 ինս զմեծ եւ զփոք եւ զժամատունս յի

5 շատակ ինձ եւ առն իմոյ վաշէի իսկ բնակիչի

6 սբ ուխտիս հաստատեցին մեզ ի տարին պատարագ ի

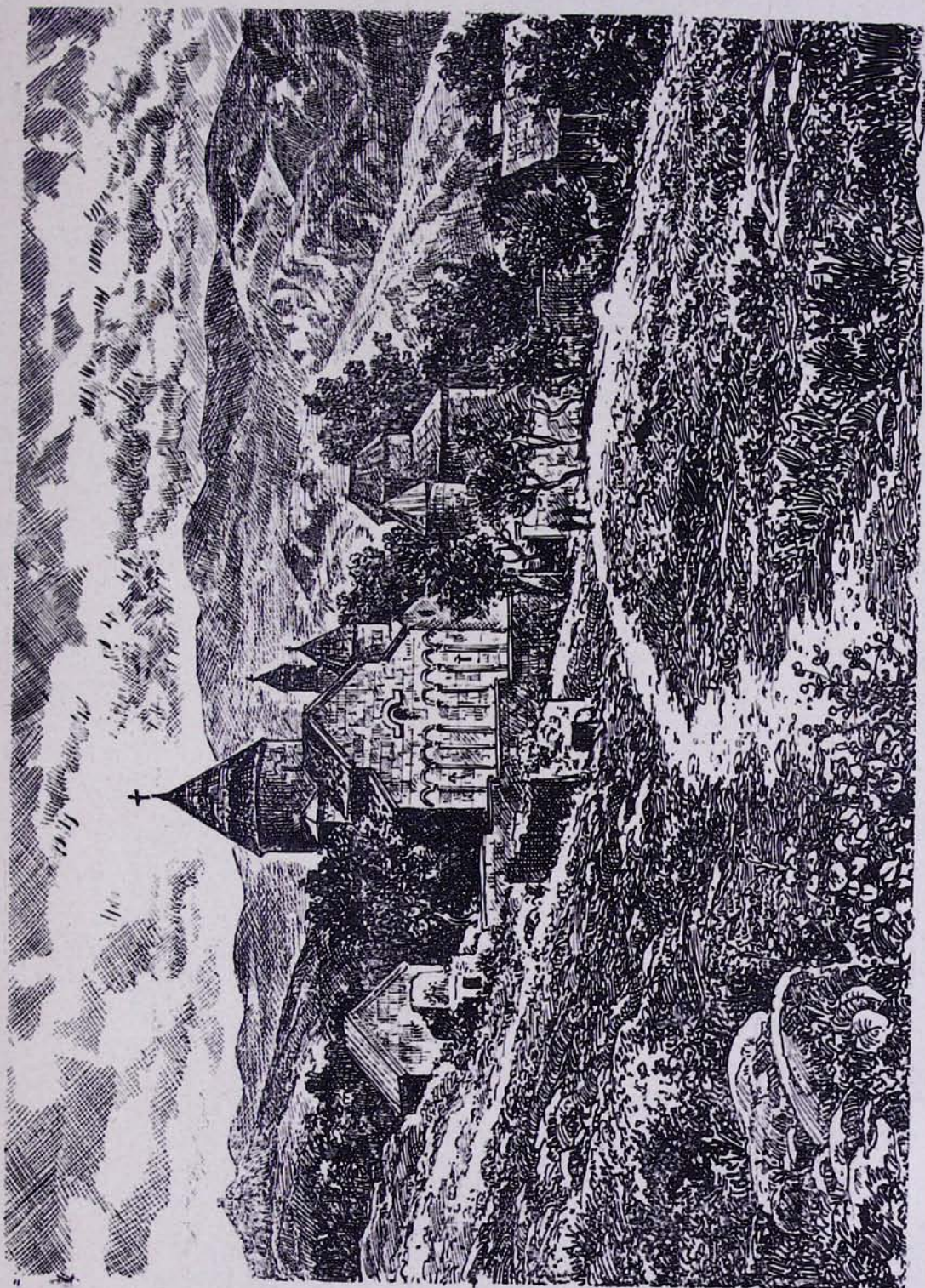
7 տանի վարագա Մբ հաշին զամենայն եկեղեցիս

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99

ՄԱՍԿԱՐԴԱՆԻ ՓԲ—Փ ԱՊՆԻՑԱԿԱՆԻ
Շ Ո Ն Ն Ո Վ Ի Տ Ո Մ Ն Ո Շ

ԳՐԱԳՐԱՆԻՆԻ ՄԱՍԿԱՐԴԱՆԻ

ԱՄՍՍՅԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ

ԵԿԱՐԻՆ, ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԱՐԽԻԵՍԵՍ

8 մատաղով եւ սիրով իսկ որ զգրեալս
խափանէ նայ

9 տայ պատասխանի առաջի Յի Բի Միսի-
բար գրիչ⁴

ԺԵ) Ժամատան արեւելյան պատին, դրսից
(բարձրությունը՝ 0,58 մ., լայնությունը՝
0,76 մ., տառերը՝ 6 սմ.).

1 Ուր (վերևի բարի վրա. մնացածը մի
բարի վրա)

2 Շնորհին Բի եւ Խնձորիկս միաբ

3 անեցա սբ ուխտիս Տեղեռն եւ

4 Ետու յառաջ զիմ այգին ի

5 Թամիր եւ յետ իմ մահու

6 ան այլ զինչ լինի եւ սոքա ե

7 տուն ի տարին :Բ: Եւ պատարագ

8 Ա: Խնձորիկին :Ա: Բատալին ով . . .

ԺԶ) Տաճարի գմբեթի թմբուկի վրա, հա-
րավից.

Ի քվ Ու

Միավորը (Բ) կարող է ընկած լինել (քարն
ընկած է), մասնավորապես որ արեւմտյան դռան
ճակատի արձանագրության մեջ գրված է
«ՌԿԲ» (տե՛ս արձանագրության Բ, էջ 51):

ԺԷ) Տաճարի արեւմտյան ֆրոնտոնի վրա,
լուսամուտից աջ (նախդից) ելնդավոր խաչ
հետևյալ արձանագրությամբ.

1 Յւ Բս զսա

2 Եկաւագս

3 յաղաւք

4 ս յիշեցէք

ԺԸ) Տաճարի մեջ, հարավային պատին
(բարձրությունը՝ 0,52 մ., լայնությունը՝
0,82 մ., տառերը՝ 6 սմ.).

1 Ի նաւակառեց Սբ Տիր

2 ամաւրն մատուցանի

3 պատարագ ամենայն իս

4 որանս վախախին մաւր

5 Մամախաթունին շինո

6 զի Եկեղեցւոյս

ԺԹ) Եկեղեցու աջ խորանում (ավանդա-
տանը), մի տափակ գերեզմանի վրա.

Վղ Յվ

Ի) Ժամատան արեւմտյան պատին փորա-
գրված են խաչիւր հետևյալ արձանագրու-
թյուններով.

1 Աժ ողորմի ծաղկանն

2 Գթուղեր յիշ

⁴ Հմմտ Շահխարույանց, «Ստորագրութիւն...», Բ,
էջ 68—69, որ ունի միայն այս արձանագրությունը:
Տե՛ս նաև Հ. Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», էջ 147:

3 զՄարիամ յիշ

4 զՄիսիբար յիշ

5 զԱրամհամ ոն բազմամեղ յիշեցէք

6 Սիմէոն Առաքեալն յիշեց

ԻԱ) Տաճարի արեւելյան կողմում ընկած
մի տապանաքարի վրա արձանագրված է.

Վարդապետ

Յոհան

ԻԲ) Տաճարի հարավային կողմում մի
տապանաքարի վրա արձանագրված է.

Վղ Մյս

ԻԳ) Ժամատան հարավային պատին, դա-
տում (բարձրությունը՝ 0,50 մ., լայնությունը՝
0,80 մ., տառերը՝ 6 սմ.).

1 Կամաւն Այ եւ աղախին

2 Քի Շահրանագ միաբա

3 նեցա սբ ուխտիս (այսպես!) եւ Ետու ս

4 ալաւ արդիւնք եւ ս. . .

5 յաստատեցին (այսպես!) . . .

6 Եւ պատարագ ի ս. . . ալո

ԻԴ) Տաճարի դռան ձախ կողմը.

1 Շնորհին Բի եւ Դաւիթ ու Բ

2 արքողիմոս միաբանեցաք

3 սբ ուխտիս եւ տվաք մեր . . .

4 . . . հոգորածին . . .

5 . . . սրբոցս եւ սոքա

6 խոստացան ի տարին :Բ: պատար

7 ագ ի տաւնի Դաւթի մարգարէին

8 . . . (կեն տող արձանա-

գրություն չի կարդացվում)

ԻԵ) Սրա տակը, դռան ձախ կողմը, կիսով
չափ փշացած.

1 Եւ Աղբայ . . .

2 այգին զաղրի . . .

3 Եւ Սբ Աժածին . . .

4 Եւ հաստատե . . .

5 . . . Համբարձմա . . .

6 մեղացս տր . . .

Պետք է ասել, որ ժամատան մեջ կան
5—6-ից ավելի բոլորովին անընթեռնելի ար-
ձանագրություններ եւ:

ԻԶ) Ժամատան երդիկը ճառագայթներով
բաժանված է մասերի, որոնցից մեկի մեջ
բանդակված է մի խաչ, սրա գլխին ելնդավոր
տառերով.

Պ

ԵՏ

ԲՈՍ

Իէ) Եկեղեցու հյուսիսային կողմը քաշած նոր պատի մեջ գրված է մի արձանագրության մնացորդ (բարձրությունը՝ 0,24 մ., լայնությունը՝ 0,79 մ., տառերը՝ 3,5 սմ.)

1 Ես Խ[ո]ցադեղ եւ Գոն

2 դիմեմ ի շինութի

3 գԱբ Գեորգին շաբաթ

ԻԸ) Ժամատան արևմտյան պատի ճակատին, դրսից.

1 Կամաւ Այ եւ Յոհանէս

2 Ետու Ածածնիս եւ իմ որդ

3 ոյն արեւագին վարդապետաց (?) բարեխօսու

4 Բեամբս բարի ինչ (?) առնէ (?) եւ սպասաւոր Ետուն

5 Ի տարին ար ժամ ի տան Մր Կրիգորի

6 (մի ամբողջ տող չի կարդացվում)

ԻԹ) Տաճարի դռան կամարի գլխին կա մի մեծ արձանագրություն սպիտակ ֆոնի վրա սև ներկով, ութ երկար տողից, որը բոլորովին եղծված է և չի կարդացվում:

Լ) Տաճարի հարավային պատի արևելյան նիշի մեջ սպիտակ ներկով գրված է.

1 Թվ. 2ԽԿ

2 Ով եղբայր

3 եթէ կամ

4 աւ շարչար

5 իմ վարձք էձ

6 Եզ քէ յակամ

7 ալ տնտեսու

8 քի (մնացածը եղծված է և չի կարդացվում)

ԼԱ) Տեղեր գյուղի հարավային կողմում գտնվում է մի ավերված մատուռի մնացորդ, նորոգված ցեխե պատերով և փայտե հասարակ ծածկով: Մեջը գտնվում է մի խաչքար, բարձրությունը՝ 1,56 մ., լայնությունը՝ 0,73 մ., խորությունը՝ 0,23 մ., նրա քառակուսի պատվանդանի բարձրությունն է 0,68 մ., լայնությունը՝ 0,82 մ., խորությունը՝ 0,70 մ.: Պատվանդանի վրա փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը.

1 Կաման Այ եւ Վախ

2 ախս գշուս բերի եւ գ

3 խաչս կանկնեցի որ

4 երկիրպագանէմ յա

5 դարս յիշեցէմ Թ. Ու (») («Կ»-ի մի մասը ջարդված է, միավոր էլ չի երեւում)

Մինչ Գարեգին եպիսկոպոսն և ես սեպտեմբերի 27-ին և 28-ին զբաղված էինք Տեղերի այս 31 արձանագրությունների ընթերցումով և ստուգմամբ, Թ. Թորամանյանը, Տարագրոսի օգնությամբ, մանրամասնորեն չափագրում էր Տեղերի եկեղեցիներն ու ժամատունը, իսկ Ս. Տեր-Հակոբյանը զբաղված էր քարայրների և ուրարտական ամրոցների մնացորդների ուսումնասիրությամբ՝ շրջելով ամբողջ Շաղվերտի հովիտը և լինելով Լազրևան, Թաքիա, Փարպի, Փաթրինջ, Այարլու և Ղզլթամիր գյուղերում: Իր աշխատանքն ավարտած համարելով, Ս. Տեր-Հակոբյանը բաժանվեց մեզնից և մեկնեց էջմիածին: Մյուսներս, սեպտեմբերի 28-ի երեկոյան ժամը 5-ին, Տեղերից դուրս եկանք և մեկնեցինք դեպի Բյուրական: Ճանապարհին Գարեգին եպիսկոպոսը և ես գնացինք Օրգով կոչված գյուղը, դիտեցինք այնտեղ մի հին եկեղեցուց մնացած շինյին մնացորդներ և Մաշադի Աբասի տան ավերակների մեջ կոտրատված արձանագրությունների բեկորներ և այլն: Երեկոյան ժամը 7.30-ին հասանք Բյուրական, բոլորս էլ անխտիր սաստիկ հարբուխով հիվանդ:

Որոշեցինք առաջիկա երկու օրում վերջացնել աշխատանքները և հոկտեմբերի 1-ին վերադառնալ էջմիածին:

Սեպտեմբերի 29, ուրբաթ: Թ. Թորամանյանը և Տարագրոսը մեկնեցին Աղցք՝ ուսումնասիրելու այնտեղի հնությունները, իսկ Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանն ու ես գնացինք նախ Փարպի՝ այնտեղի արձանագրությունները կարդալու և ապա նույնպես Աղցք անցնելու դիտավորությամբ:

Փարպի գյուղի հարավ-արևելյան կողմը գտնվում է Ս. Գրիգոր անունով բաղնիքի, որի խոյակներից մեկը գտնվում է դուրսը՝ հարավային պատի մոտ. երկրորդը դարձված է վեմքար. մնացել է նաև աբսիդի աջ դասի կամարակալ խոյակը, որը ծեփված է, ինչպես ամբողջ եկեղեցին: Աբսիդն այժմ քառանկյուն է. արդյո՞ք հնում էլ այդպես է եղել. դժվար է որոշել, որովհետև նորոգված է. հյուսիսային պատին ներսից մնացել է որմահեց սյան վերին զլուխը: Վեմքարի տեղ գործածված խոյակի երեսին կա մի հավասարակող խաչ՝ առնված պսակի մեջ: Մյուս երեք կողմերը պատի մեջ են եղել: Խոյակի բարձրությունը՝ 0,54 մ. է, լայնությունը՝ 0,70 մ. և խորությունը՝ 0,70 մ.: դրսի խոյակի բարձրությունը՝ 0,50 մ. է, լայնությունը՝ 0,90 մ. և խորությունը՝ 0,70 մ.:

Եկեղեցու դռան վերևի (սուր կամարածև) բարի արձանագրությունը. (բարձրությունը 0,74 մ., լայնությունը՝ ներքևում՝ 1,30 մ., տառերը՝ 8 սմ.)

1 Յան

2 ուն Հաւր ամենակալի [6] (վերջին տառը կոտորված է)

3 կամաւ Որդո Միածնի և միջնորդու

4 քբ Մբ Հոգայն ևս Աղբա (?) որդի Ի

5 անէի որդո մեծի Շահնշահի ևս Աղբո

6 պա քողի զՓարպո ալգեց . . . (մի անընթեհունի բառ) և արարի

7 յիշատակ ազգէ յազգ արդ մի ու Ի մեռոց

Շարունակութիւնը կողքի պատին, ուրիշ բարի վրա.

8 կամ յաւտարաց խափանել կամի ևս ու խափանէ ՅԺԸ հայրապետաց

9 [6] գոված ևս յամէն ազգէ

10 [6] ալաք ՉԾԳ թվիս⁵

9-րդ և 10-րդ տողերի փակագծի մեջ առած «և» տառերի ծայրերը կոտորված են՝ քարը պատի մեջ հարմարեցնելու ժամանակ:

Ս. Գրիգորի ճանապարհին կան ժայռի վրա փորագրված բազմաթիւ խաչեր, ոչ ուշ քան ԺԲ դարից:

Միւսանավորի վրա փորագրված է հետևյալ արձանագրութիւնը (բարձրութիւնը՝ 0,32 մ., լայնութիւնը՝ 1,12 մ., տառերը՝ 4,5 սմ.):

1 Ի քուիս Ոս ևս Չաբարիա ամ

2 Իւ սպասալար Հայոց ևս Վրաց

3 ազնուքեամբն Քի առի գաշխարհս

4 Ի տանկաց ևս ազատ արարի

5 (հղծված բառ) յամենայն հաւրէ ու խափանէ . . . (հղծված բառ)

6 . . . գովել ևղիցի Ի թվիս . . . անիւնշահ ուղ

7 . . . անխափան մինչ Ի գալուստն Քի. Գ. աւր պատարագ լինի Զա . . .

Արձանագրութեան շարունակութիւնը հղծված է և բոլորովին չի կարդացվում:

Նույնի հյուսիսային պատի լուսամուտի վերևում կա մի արձանագրութիւն, որը շատ բարձր և մաշված, այլև մամուկալած լինելով չի կարդացվում:

Եկեղեցու պատը դրսից հաստացված է նոր պատով: Եկեղեցու պատի հաստութիւնն է 0,89 մ., նոր պատինը՝ 1,35 մ.:

Երևում է եկեղեցու արևմտյան դուռը իր ճակատաքարով, որի վրա փորագրված է

⁵ Հմմտ. Շահխարուելանց («Ստորագրութիւն...», Բ, էջ 76. նա թվականը կարդացել է ԶԺԳ (1264), Տե՛ս նաև Հ. Գ. Ալիշան, «Այրարատ», Վենետիկ, 1892, էջ 159, որը նույնպես թվականը կարդում է ԶԺԳ: 6-րդ տողի մեր նշանակած անընթեհունի բառը Ալիշանը կարդացել է «չարիաթն»։ 8-րդ տողը նրա «կարէ» []-ի փոխարեն մենք կարդացել ենք «կամի»:

կնդավոր մեծ հավասարակող խաչ՝ պսակի մեջ առնված զիգլագ գծերով: Մնում է արսիդի կամարը, որի վրա մի հավասարակող խաչ, միջին տարածութիւնը նշածն լանցե-տիկներով, պսակազարդը զիգլագ գծեր:

Կտուրի վրա երևում են կամարի հետքերը հյուսիսային և հարավային կողմերից. երևում է նաև բոլորակ արսիդի աղեղը: Իսկ չորս կողմից պատը հետագայում հաստացված է և վերածված ամրոցի: Տեղացիների սանլով ներքևում անցք կա դեպի Շաղվերտ գետակը:

Արևմտյան պատի վրա կա զույգ պայտածն լուսամուտ, երկուսի միջև քառանկյունի սյուն խոյակով: Երկու պիլաստրների միջի տարածութիւնը շատ նեղ է՝ 2,62 մ.:

Նույն օրը, սեպտեմբերի 29-ին, Աղցքից վերադարձան Թ. Թորամանյանը և Տարագրուր և հայտնեցին իրենց այդ օրվա աշխատանքի արդյունքը: Այստեղ արձանագրում ենք Թ. Թորամանյանի համառոտ ղեկույցը: Աղցքում եղել է մի մեծ բաղնիքիկ, որի հարավային և արևելյան պատերը մնացել են մի մետր բարձրությամբ սրբատաշ խոշոր քարերով, որի մեջ նկատվում են երկու հատ որմասյան խարխիւներ՝ Ե դարի հատուկ քանդակագործութեամբ: Տաճարի արևմտյան մասը տեղացի բնակիչները փչացրել են, իսկ արևելյան մասի վրա նոր պատ են շինել և դարձրել են դարմանոց:

Սույն տաճարին անմիջապես կից, 5—6 մետր հեռավորության վրա, կա ստորերկրյա մի իշխանական դամբարան՝ երկու բաժանմունքով՝ նախագավիթ և բուն դամբարան: Շենքը ամբողջովին կառուցված է սրբատաշ քարերով, հաստատուն պայտածն կամարներով:

Հյուսիսային և հարավային պատերի մեջ շինված են գերեզմաններ, որոնց առջև դրված են 0,95 մ. և 0,75 մ. բարձրությամբ բարեկշիւներ, որոնց վրա քանդակված են զանազան որսորդական տեսարաններ, կենդանիներ, թռչուններ, շներ, մարդիկ և զանգաններ, նաև խաղողի բարունակներ: Բացի այդ, կան նաև բոլորովին արխաիկ օրնամենտներ: Հատակն ամբողջովին սալարկված է:

Ամբողջ դամբարանը և ներսի իրերը մանրամասն չափագրված են. չափագրութիւնները գտնվում են Թ. Թորամանյանի մոտ:

⁶ Այս փորձիկ շինութեան մասին Շահխարուելանց, «Ստորագրութիւն...», Բ, էջ 66—67, Տե՛ս նաև Հ. Գ. Ալիշանի նկարագրութիւնը, «Այրարատ», էջ 147 և 148: Նույն նկարագրութիւնը Ալիշանից առնելով տալիս է նաև Հ. Ս. Էփրիկյան, «Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան», Վենետիկ, 1900, էջ 111:

Ձեռքով գծագրել քանդակագործությունների պատկերներն անկարելի էր, որովհետև տեղը սաստիկ մուժ է և խոնավ (սառցատան վերածված լինելու պատճառով), իսկ լուսանկարել նույնպես անկարելի էր նեղ և մութ լինելու և համապատասխան գործիք ու ներսը լուսավորելու նյութեր չունենալու պատճառով: Էստամպաժներ հանել այժմ նմանապես անկարելի էր, նախ, որ մեծ մասամբ ծածկված են կարծրացած կրանյութով, որ հարկավոր է մաքրել, պահանջում է երկար ժամանակ և մեծ քանակությամբ սպիրտ: Բացի այդ, այդ քանակությամբ էստամպաժ հանելու համար տեղի խոնավությունը պատճառով պահանջվում է առնվազն մի շաբաթ ժամանակ:

Դամբարանի մեջ կա ե—է դարերին պատկանող գերեզմանական մի կոթող, որի չորս կողմը զարդարված է գեղեցիկ քանդակներով:

Դամբարանն արևելյան կողմից ունեցել է քառակուսի մի աբսիդ, որը կիսաբոլորակ աբսիդի վերածելու համար հետագայում նրան ավելացրել են մի կիսաբոլորակ մաս:

Շուրջը ընկած քարերից երևում է, որ Աղցրը ժամանակին եղել է ուրարտական ամրոց:

Սեպտեմբերի 30, շաբաթ: Առավոտյան ժամը 9-ին դուրս եկանք Բյուրականից: Թ. Թորամանյանը և Տարազրոսը սալի հետ դնացին դեպի Ագարակ, իսկ ես ու Գարեգին Հովսեփյանը անցանք նախ Աղցր տեսնելու հուշակավոր դամբարանը, որը հիացմունքով դիտելուց հետո միացանք մեր ընկերներին Ագարակում:

Ագարակի վկայարան-եկեղեցին ունի մի արձանագրություն, որը մեծ մասամբ եղծված է և չի կարդացվում. կարդացվում է միայն թվականը՝ ԶԿԴ (1215):

Ագարակից միասին անցանք՝ Ղզլթամիր (այժմ Ոսկեվաղ) և դիտեցինք գյուղի եկեղեցին: Բոլոր նշաններից երևում է, որ պետք է եղած լինի հին բաղիլիկա, կան է դարից առաջ եղած պատի մնացորդներ, սակայն այլևս ժամանակներում նորոգվել է և նախկին կերպարանքը գրեթե անհետացել:

Նույն օրը ճաշից հետո անցանք դիտելու Ղզլթամիրի մոտ կառուցված ուրարտական բերդը: Պարսպի մասերը մնացել են հարավ-

արևմուտքից մինչև հյուսիս-արևելք. մյուս կողմը Քասախի ձորն է: Դուռը նկատվում է հյուսիսային կողմից որպես մի անցք, որի արևելյան կողմը մնացել է քառակյունի վիթխարի քարերով կառուցված բուրգը: Քարերի վրա կան մետաղի հետքեր միայն բուրգի վրա, մյուսները իրար վրա շարված են բնական վիճակում: Գետեզերքի կողմն ևղած պատերը, որպես միջնաբերդի պատեր ունեն 4,5 մ. բարձրություն, իսկ երկրորդական պատերը՝ 2—2,5 մ.: Կան նաև գերեզմանաքարեր: Բոլոր հետքերից երևում է, որ քրիստոնեական դարերում էլ կյանքն այստեղ գրեթե անընդհատ շարունակվել է: Գետեզերքից արևելք երևում են հաստ, կրաշագախ սրբատաշ պատերի բազմաթիվ մնացորդներ, որոնք ապացուցում են, որ այս տեղը եղել է մեծ բաղնիքային պարունակող մի վայր կամ քաղաքատեղ: Դրան ապացույց է նաև բաղիլիկ եկեղեցին Բենիամին Բաղալյանի այգու մեջ: Այդ բաղիլիկ եկեղեցու բեկորներին մնացորդները ցույց են տալիս, որ այն պատկանում է, ամենայն հավանականությամբ, Ե դարին, եղել է վկայարան մի պիլաստրով: Դուրսն ընկած երևում են չորս խոյակներ՝ Ե դարին հատուկ քանդակներով և նույն դարին հատուկ տաշվածքի ձևով: Կողքին ընկած է կեսից կոտրված մի գերեզմանական կոթող, չորս կողմը սյան ձևով քանդակված, իսկ մեջտեղը վերևից մինչև ներքև երեք թել ժապավեն, մեկ կողմը՝ չորս թել ժապավեն: Լայնությունն է 0,50 մ., խորությունը՝ 0,60 մ.: Խոյակների մեծությունն է ճակատը՝ 0,90 մ., խորությունը՝ 0,75 մ.: Նման խոյակներ կան Տեկորում, Երերույքում, Շիրվանջուղում և այլուր:

Հոկտեմբերի 1, Կիրակի: Առավոտյան վաղ, ժամը 7-ին, գնացինք Փաթրինջ գյուղը, դիտեցինք փոքրիկ ամրոցը, լուսանկարեցինք և վերադարձանք Ղզլթամիր: Հիշված ամրոցը Զաքարյանց վերջին շրջանի շենք է, ԺԳ դարի երկրորդ կեսից: Պատի վերին երեք շարքը հյուսիսային կողմից նորոգված է:

Վերջացած համարելով գիտարշավի սկզբում նախադժված խնդիրների ուսումնասիրությունը, Օշականի վրայով վերադարձանք էջմիածին, ուր հասանք ճաշից հետո ժամը 5-ին:

